

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

**ВІД РИМСЬКОГО ПРАВА
ДО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРАВА ЄВРОПИ:
ЄВРООРІЄНТОВАНА ШКОЛА
ПОРІВНЯЛЬНОЇ ЦИВІЛІСТИКИ
НА ТЛІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ**

Колективна монографія

*За редакцією
Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової*

Одеса
Фенікс
2025

УДК 323.22/.28:355.01] (477):342.7
В 42

*Рекомендовано рішенням вченої ради Національного університету
«Одеська юридична академія» 24 вересня 2025 року (протокол № 2)*

Рецензенти:

Булеца С. Б. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри цивільного права та процесу Ужгородського національного університету;

Гринько С. Д. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова;

Дудченко В. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія».

В 42 **Від римського права до інтеграційного права Європи: євроорієнтована школа порівняльної цивілістики на тлі гібридної війни : кол. монографія / за заг. ред. проф.: Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової. – Одеса : Фенікс, 2025. – 660 с.**
ISBN 978-617-8763-01-5

Колективна монографія є комплексним дослідженням еволюції приватного права – від римської традиції до сучасних європейських моделей у контексті гібридної війни проти України.

У книзі поєднані: дослідження методологічних засад порівняльної цивілістики; аналіз римського приватного права як основи європейської правової цивілізації; вивчення впливу гібридної війни на приватноправові інститути; компаративістські студії у сфері сімейного, договірної, спадкового, банківського та цифрового права; розгляд нових викликів, пов'язаних із цифровізацією та трансформацією правосвідомості.

Монографія адресована науковцям, викладачам, юристам-практикам, студентам юридичних факультетів і всім, хто цікавиться розвитком приватного права в умовах європейської інтеграції та гібридної війни.

УДК 323.22/.28:355.01] (477):342.7

ISBN 978-617-8763-01-5

© Колектив авторів, 2025

ЗМІСТ

Авторський колектив	5
ВСТУП.	7

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРИЧНІ ПІДВАЛИНИ

Розділ 1. Від вивчення рецепції Римського приватного права до теорії адаптації європейських правових систем: Одеська школа порівняльної цивілістики (Євген Харитонов, Олена Харитонova)	9
Розділ 2. Методологічні імперативи порівняльної цивілістики під час гібридної війни (Євген Харитонов, Олена Харитонova)	39
Розділ 3. Римське приватне право як підґрунтя права ЄС (Євген Харитонов, Олена Харитонova)	77
Розділ 4. Глобалізація, глокалізація і дихотомія «приватне право-публічне право» через призму гібридної війни (Євген Харитонов, Олена Харитонova)	119
Розділ 5. Приватне право у відкритому суспільстві в аномальних умовах (Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова)	150
Розділ 6. Еволюція суб'єктів права та розвиток представництва: від часів римського приватного права до сьогодення (Ірина Бабич)	179

ГІБРИДНА ВІЙНА ЯК ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

Розділ 7. Російсько-українська гібридна війна: юридичний фронт (Євген Харитонов, Олена Харитонova)	210
Розділ 8. Розвиток цивільного законодавства в умовах гібридної війни: модернізація, рецепція, трансплантація. Досвід і перспективи (Богдан Фасій)	239
Розділ 9. Волонтерська діяльність в умовах гібридної війни (Юлія Кривенко)	272
Розділ 10. Цивільні правовідносини, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва Збройних сил України (Микола Павленко)	288
Розділ 11. Проблеми, що виникають у зв'язку зі смертю військовослужбовця ЗСУ, під час дії воєнного стану (Валерій Герсак)	309
Розділ 12. Проблеми інституту встановлення фактів, що мають юридичне значення в умовах гібридної війни (Юлія Цал-Цалко)	327

Розділ 11

ПРОБЛЕМИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ СМЕРТЮ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ЗСУ, ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

DOI

Валерій Герсак
аспірант

В зв'язку з широкомасштабним вторгненням і запровадженням воєнного стану, нагального вирішення потребують проблеми спадкування в цих надзвичайних умовах, особливо за участі військовослужбовців. Дані питання, вірніше, різні їх аспекти, є предметом аналізу науковців. Так, зокрема, досліджуються загальні питання спадкування в умовах воєнного стану¹ захисту спадкових прав в умовах воєнного стану², особливості порядку отримання спадщини в умовах воєнного стану³, заповіт як підстава спадкування під час воєнного стану⁴, проблеми здійснення спадкових прав в умовах воєнного стану⁵ та інші⁶.

¹ Лукасевич-Крутник І. С. Спадкування в умовах воєнного стану в Україні. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (Харків, 20 травня 2022 р.). С. 63-66.

² Кармаза О. О. Захист спадкових прав громадян в умовах воєнного стану: проблемні питання та шляхи їх вирішення. *Реалізація та захист цивільних прав в умовах воєнного стану. Матвєєвські цивілістичні читання*. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 14 жовт. 2022 р. Відп. ред. В. В. Цюра. Київ, 2022. С. 66-69.

³ Голубенко І. І, Грачова О. Ю., Маслоva М. О. Особливості порядку отримання спадщини в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 125-129.

⁴ Долинська М. С. Заповіт як підстава спадкування під час воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 78: частина 1. С. 166-171.

⁵ Кухарев О. Проблеми здійснення спадкових прав в умовах воєнного стану. URL: <https://sud.ua/uk/news/blog/251193-problemi-zdiysnennya-spadkovikh-prav-v-umovakh-voyenno-go-stanu>

⁶ Печений О. П. Війна як фактор впливу на спадкові правовідносини. *Юридичний вісник України*. 2022. № 12-15. С. 18, 19; Маковій В. П., Якимець О. І., Книш З. І. Правове регулювання спадкових відносин під час воєнного стану. *Вісник ХНУВС–Bulletin of KhNUA*. 2022. № 4 (99). С. 93-107; Кухарев О. Є. Актуальні аспекти здійснення спадкоємцями права на прийняття спадщини в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 222-225; Груба Д. Воєнна спадщина: особливості спадкування під

Так, зокрема, О. Кухарев наголошує на тому, що у цей період нагальними стають питання, які раніше мали лише теоретичне значення. Причому війна та тимчасова окупація окремих територій України ворогом суттєво впливають на здійснення особами своїх прав у сфері спадкування. Через це держава має ефективно та своєчасно реагувати на такі виклики з метою забезпечення стабільності майнового обороту, а також захисту прав суб'єктів.

О. О. Кармаза розглядає особливості спадкування в умовах дії в Україні воєнного стану та євроінтеграційних процесів. Автором здійснено науково-практичний аналіз норм спадкового законодавства України на їх відповідність принципу верховенства права з акцентом на елементах принципу верховенства права, зміст якого розкрито в рішеннях Європейського Суду з прав людини. Досліджено дію конституційного принципу верховенства права в спадковому праві України і його значення для правовідносин, які виникають у зв'язку із реалізацією громадянами права на спадкування та які обтяжені дією правового режиму воєнного стану на території України. Запропоновано авторське бачення модифікації права на спадкування в умовах дії воєнного стану. Доведено, що забезпечення в спадковому праві дії принципу верховенства права в умовах воєнного стану, а також у повоєнний та інші періоди полягає в тому, щоб: нотаріуси, суді та інші особи, на яких законом покладено здійснення захисту спадкових прав громадян, діяли відповідно до Конституції та законів України, уникали дискримінації за будь-якою ознакою; спадкове законодавство України було прозорим, а застосування – ефективним та своєчасним; норми захищали спадкові права громадян, а внесення змін до нього відбувалося у спосіб, визначений законом. Встановлено, що для науки та практики залишаються актуальними та потребують подальших наукових досліджень проблеми, пов'язані із застосуванням цифровізації спадкового процесу¹.

Голубенко І. І., Грачова О. Ю., Маслова М. О. зазначають, що правовий режим воєнного стану вплинув на всі сфери суспільного життя, зокрема на спадкові правовідносини. Тому, особливий акцент робиться на праві на спадщину в умовах воєнного стану, що спричинений повномасштабним вторгненням російської федерації. З'ясовано, що

час воєнного стану. URL: <https://pravo.ua/voienno-spadshchyna-osoblyvostispadkuvannia-pid-chas-voiennoho-stanu/>

¹ Кармаза О. О. Модифікація спадкових прав в умовах дії воєнного стану та євроінтеграційних процесів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 1. С. 136.

законодавець України сприяв швидкому адаптуванню нормативних актів до нових реалій, шляхом прийняття актуальних нововведень а саме: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164; Зміни, що вносяться до постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164; Наказ Міністерства юстиції України від 11 березня 2022 року № 1118/5; Інформаційний лист Нотаріальної палати України від 29.08.2022 року. У статті міститься аналіз нормативно правових актів: Постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164; Змін, що вносяться до постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164, які регулюють порядок зміни строку для прийняття спадщини шляхом його продовження. Звернено увагу щодо дії у часі норми постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» стосовно продовження строку для прийняття спадщини. Наголошено, що на порядку денному опинилось питання щодо прийняття відповідного роз'яснення, що характеризує строки вищенаведеного зобов'язання. Розглянута процедура отримання спадщини в умовах воєнного стану будь-яким нотаріусом України та у відмінному місці від відкриття спадщини. Проте, акцентовано, що видати свідоцтво про право на спадщину може нотаріус лише за місцем відкриття спадщини. Авторами досліджено питання щодо внесення відомостей про отримання спадщини у разі відсутності доступу до Спадкового реєстру¹.

Порядку посвідчення заповітів та оформленням спадщини під час воєнного стану присвятили праці Ю. О Заїки², О. Кухарев³, В. П. Маковій, О. Якимець, З. Книш⁴, М. С. Долинська⁵, та інші науковці.

¹ Голубенко І. І, Грачова О. Ю., Маслова М. О. Особливості порядку отримання спадщини в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 125.

² Заїка Ю. О. Посвідчення заповіту за надзвичайних обставин. *Сучасна цив. наука в умовах збройної війни*: матеріали Всеукр. наук.- практ. конф. (16 лист. 2017 р.) Київ, 2017.; Заїка Ю. О. Процедура нотаріального посвідчення заповіту: теоретичні та практичні проблеми. *Право України*. 2020. № 9.

³ Кухарев О. Проблеми здійснення спадкових прав в умовах воєнного стану. 7 жовтня 2022 року. URL: <https://sud.ua/uk/news/blog/251193-problemi-zdiysnennya-spadkovikh-prav-v-umovakh-voyennogo-standu>; Кухарев О. Є. Актуальні аспекти здійснення спадкоємцями права на прийняття спадщини в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 222-225.

⁴ Маковій В. П., Якимець О. І., Книш З. І. Правове регулювання спадкових відносин під час воєнного стану. *Вісник ХНУВС*. 2022. № 4 (99). С. 93-107.

⁵ Долинська М. С. Порядок посвідчення довіреностей та заповітів, прирівняних до нотаріально посвідчених: довідник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 184 с.

Кожне з проаналізованих досліджень містить цікаві як з теоретичної так і з практичної точок зору висновки з питань, що є предметом відповідних досліджень, а також пропозиції щодо удосконалення діючого цивільного законодавства України, зокрема ЦК України.

Попри загальну досить детальну розробленість різних аспектів спадкового права у вітчизняній цивілістичній літературі, звертає на себе увагу майже повна відсутність наукових досліджень спадкових правовідносин, що виникають у разі смерті військовослужбовця. Крім того, вкрай невелика кількість тих досліджень, які торкаються питань спадкових відносин, що пов'язані із появою новітніх репродуктивних технологій, які можуть спричинити вплив на такі відносини. Серед них можна назвати праці Г. В. Анікіної¹, М. Бориславської², Н. М. Квіт³ та Д. В. Кінаш⁴, Р. А. Майданика⁵, А. О. Мілевської⁶ та М. В. Петричук⁷, І. Рубець⁸, О. Р. Шишки⁹ та ін.

Навіть побіжний огляд літератури дає підстави для висновку про відсутність досліджень, які було б присвячено питанням специфіки спадкових правовідносин, що виникають у зв'язку зі смертю військовослужбовця. Попри досить велику кількість наукових досліджень стосовно спадкових правовідносин і окремих підстав їх виникнення, договорів у сфері спадкового права, саме зазначене питання, попри

¹ Анікіна Г. В. Цивільно-правове регулювання відносин, пов'язаних зі смертю фізичної особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2014. 184 с.

² Бориславська М. Суб'єкти спадкового правонаступництва та суб'єкти (учасники) спадкових правовідносин. *Університетські наукові записки*. 2019. Том 18. № 3 (71). С. 136-157.

³ Квіт Н. М. Біологічний матеріал як об'єкт цивільних правовідносин щодо створення та використання біобанків в Україні. *Forum Prava*, 2019. 56(3). 48-57.; Квіт Н. М., Кінаш Д. В. Правовий режим людських анатомічних/біологічних матеріалів, ембріонів як об'єктів цивільних правовідносин. *Нове українське право*. 2023. Вип. 1. С. 73-80.

⁴ Квіт Н. М., Кінаш Д. В. Правовий режим людських анатомічних/біологічних матеріалів, ембріонів як об'єктів цивільних правовідносин. *Нове українське право*. 2023. Вип. 1. С. 73-80.

⁵ Майданик Р. А. Репродуктивні права. Сурогатне материнство: навчально-практичний посібник. К.: Алерта, 2013.

⁶ Мілевська А. О. Проблематика здійснення права на заповіт за надзвичайних обставин. *Ірпінський юридичний часопис*. 2019. № 1. С. 21-29.

⁷ Мілевська А. О., Петричук М. В. Проблематика включення віртуальних об'єктів до складу спадщини. *Ірпінський юридичний часопис*. 2019. № 2.

⁸ Рубець І. Проблеми правового регулювання посмертних репродуктивних програм. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 54. С. 245-252.

⁹ Шишка О. Р. Право неіснуючого учасника цивільних правовідносин як правова фікція. *Право та управління*. 2001. № 1. С. 489-511.

його величезну актуальність, поки що залишилися поза увагою науковців.

Правові проблеми, що виникають при спадкуванні у мирний час і під час дії воєнного стану, як уже зазначалось, вирізняються за своїм характером. Це пов'язано, насамперед, з появою окремої категорії спадкодавців – військовослужбовців. У мирний час ризики для них є незрівнянно меншими, а отже, спадкові відносини, в яких вони є суб'єктами, мало вирізняються серед всіх інших подібних відносин і вони можуть бути у цих відносинах як спадкодавцями, так і спадкоємцями. У воєнний час, як правило, військовослужбовці виступають у ролі саме спадкодавців.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»¹ воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводить в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, зазначений Закон та Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України (ст. 2 зазначеного Закону України)².

Отже, спадкові правовідносини, що виникають у випадку смерті військовослужбовців, є наразі найбільш поширеною категорією, яка до того ж, має певну специфіку з огляду як на воєнний стан, так і на правове положення спадкодавця. Зазначене свідчить про актуальність теми і доцільність розгляду тих її аспектів, які знайшли відобра-

¹ Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. URL: Про правовий режим воєнного... | від 12.05.2015 № 389-VIII (rada.gov.ua)

² Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України 24.02.2022 р. URL: Про введення воєнного стану ... | від 24.02.2022 № 64/2022 (rada.gov.ua)

ження у судовій практиці і свідчать про наявність певних проблем, що потребують свого вирішення.

Аналіз судової практики, що вже склалася за роки війни, дозволяє згрупувати ті проблеми, що виникають у зв'язку з відкриттям спадщини, у декілька груп. До них можна віднести:

1) проблеми, пов'язані із встановленням факту смерті військовослужбовців;

2) проблеми, пов'язані зі встановленням факту, але вже іншого характеру – факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу;

3) встановлення батьківства військовослужбовця, що загинув;

4) встановлення факту перебування на утриманні, оскільки вони можуть бути не пов'язані з встановленням факту фактичних відносин без укладення шлюбу;

5) встановлення факту родинних відносин;

6) визнання права на одержання виплат в порядку спадкування, а також отримання недоотриманих коштів різного характеру;

7) розпорядження кріоконсервованим біологічним матеріалом;

8) визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини,

9) забезпечення позову, про визнання шлюбу неукладеним тощо, але вони не є чисельними.

Таким чином, з огляду на судову практику, найбільш поширеними проблемами є проблеми встановлення фактів, що мають юридичне значення і насамперед, встановлення факту смерті.

Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України у постанові № 5 від 31.03.1995 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»¹ в порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення фактів, якщо: згідно з законом такі факти породжують юридичні наслідки, тобто від них залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян; чинним законодавством не передбачено іншого порядку їх встановлення; заявник не має іншої можливості одержати або відновити загублений чи знищений документ, який посвідчує факт, що має юридичне значен-

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 31.03.1995 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення». URL: Про судову практику в справах про ... | від 31.03.1995 № 5 (rada.gov.ua)

ня; встановлення факту не пов'язується з наступним вирішенням спору про право.

При дотриманні цих умов суд відповідно до ст. 364 ЦПК вправі встановлювати наступні юридичні факти: 1) родинних відносин між фізичними особами; 2) перебування фізичної особи на утриманні; 3) каліцтва, якщо це потрібно для призначення пенсії або одержання допомоги по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню; 4) реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення; 5) проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу; 6) належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, що зазначені в документі, не збігаються з прізвищем, ім'ям, по батькові, місцем і часом народження цієї особи, зазначеним у свідоцтві про народження або в паспорті; 7) народження особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту народження; 8) смерті особи в певний час у разі неможливості реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану факту смерті; 9) смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

У ст. 315 ЦПК наведено приблизний перелік фактів, що мають юридичне значення, які можуть бути встановлені судом в порядку окремого провадження. При дотриманні зазначених вище умов суд вправі встановлювати й інші факти.

Відповідно до частин 3, 4 ст. 49 ЦК України державній реєстрації підлягають народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу у випадках, передбачених законом, зміна імені, смерть. Реєстрація актів цивільного стану провадиться відповідно до закону. Народження фізичної особи та її походження, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть підлягають обов'язковому внесенню до Державного реєстру актів цивільного стану громадян в органах юстиції в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Під час проведення бойових дій неможливо отримати у загальному порядку документи, передбачені ст. 17 Закону України «Про

державну реєстрацію актів цивільного стану»¹», ст. 5 Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених наказом Міністерства юстиції України 18.10.2000 року № 52 в редакції наказу Міністерства Юстиції України 18.12.2010 року № 3307/5 (лікарське свідоцтво про смерть, фельдшерська довідка про смерть)² та зареєструвати факт смерті померлої особи у встановленому законом порядку.

Саме тому зазначена категорія справ є найбільшою, оскільки без встановлення такого факту неможливо здійснити права, пов'язані зі смертю спадкодавця, зокрема, право спадкування.

Встановлення факту, що має юридичне значення, щодо загибелі військовослужбовця під час захисту Батьківщини внаслідок збройної агресії рф проти України можливе лише у судовому порядку, оскільки законодавець не визначив іншого, позасудового способу встановлення причинно-наслідкового зв'язку між смертю військовослужбовця та військовою агресією російської федерації. Від встановлення факту загибелі військовослужбовця при виконанні військової служби внаслідок збройної агресії залежить виникнення та реалізація особистих та майнових прав заявника як члена сім'ї загиблого військовослужбовця.

Аналіз судової практики з цієї категорії справ дозволяє зробити висновок, що йдеться про такі рішення: про встановлення факту смерті; оголошення померлим; про встановлення факту смерті в певний час; про оголошення особи померлою за особливих обставин, пов'язаних із захистом Вітчизни під час виконання обов'язків військової служби; про оголошення фізичної особи загиблою; про встановлення факту смерті під час виконання бойового (службового) завдання з відсічі військової агресії російської федерації.

Аналіз наявної судової практики свідчить про уважне ставлення суду до проблем встановлення фактів, що мають юридичне значення.

Відповідно до Листа Верховного Суду України від 01.01.2012 р. громадянин може бути оголошений в судовому порядку померлим

¹ Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 1 липня 2010 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T102398?ed=2019_12_03&pravo=1#!

² Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні», затверджених наказом Міністерства юстиції України 18.10.2000 року № 52 в редакції наказу Міністерства Юстиції України 18.12.2010 року № 3307/5. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/REG4940?an=821124>

у разі встановлення обставин, на підставі яких суд робить вірогідне припущення про смерть громадянина. Правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, що настають у разі смерті. Особливістю цієї категорії справ є те, що висновок суду про оголошення громадянина померлим ґрунтується на юридичному припущенні смерті особи, коли немає доказів про факт його смерті. Оголошення судом громадянина померлим усуває невизначеність у правовідносинах, для яких це має значення. Верховний Суд зазначає, що специфіка спадкування у випадку оголошення безвісти відсутньої особи померлою пов'язана передусім із відкриттям спадщини.

Відповідно до норм цивільного законодавства фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена судом померлою. Зазначене рішення приймається після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. Водночас, враховуючи конкретні обставини, суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше як через шість місяців від дня закінчення воєнних дій. Після прийняття судом рішення про визнання особи померлою з'являються підстави вести мову про відкриття спадщини. Часом відкриття спадщини буде день, з якого особа оголошена померлою, тобто від дня набрання законної сили рішенням суду. За загальним правилом, від вказаного моменту особа отримує право на прийняття спадщини протягом шести місяців¹.

Відповідно до частини першої статті 306 ЦПК України у заяві про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою повинно бути зазначено: для якої мети необхідно заявникові визнати фізичну особу безвісно відсутньою або оголосити її померлою; обставини, що підтверджують безвісну відсутність фізичної особи, або обставини, що загрожували смертю фізичній особі, яка пропала безвісти, або обставини, що дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку.

Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу по-

¹ Постанова по справі № 686/9938/23 від 26.02.2024 р. КІС Верховного Суду. URL: Постанова № 117277289 від 26.02.2024 по справі 686/9938/23 (opendatabot.ua)

мерлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців. Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це. Фізична особа, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку або у зв'язку з воєнними діями, збройним конфліктом, може бути оголошена померлою від дня її вірогідної смерті (частини друга, третя статті 46 ЦК України).

Статтею 47 Цивільного кодексу України встановлено правові наслідки оголошення фізичної особи померлою, зокрема: правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті, однак спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Нотаріус, який видав спадкоємцеві свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно, накладає на нього заборону відчуження¹. Тому Міністерство оборони, яке виступає найчастіше у якості відповідача, у всіх спірних випадках наголошує саме на застосуванні ст. 46, а не 315 ЦК України.

При цьому, оскаржування рішення суду на підставі неналежного обрання позивачем способу захисту не дають передбачених законом підстав для скасування рішення. Так, зокрема у Постанові Вінницького апеляційного суду від 09.05.2024 по справі 152/1474/23 про встановлення факту смерті під час виконання бойового (службового) завдання з відсічі військової агресії російської федерації зазначається, що доводи апеляційної скарги зводяться до посилення Міністерства оборони України на те, що належним способом захисту права заявниці є не встановлення факту смерті її чоловіка, а оголошення його померлим у порядку, визначеному статтею 46 ЦК України, з дотриманням строків, визначених цією статтею.

У постанові Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 05 грудня 2022 року в справі №490/6057/19-ц, на яку покликався суд першої інстанції, вказано, що встановлення факту, що має юридичне значення, щодо загибелі військовослужбовця під час захисту Батьківщини внаслідок збройної агресії російської

¹ Рішення Тернопільського районного суду Тернопільської області від 30 травня 2024 року у справі 607/9983/24. URL: Рішення № 119631950 від 30.05.2024 по справі 607/9983/24 (opendatabot.ua)

федерації проти України можливе лише у судовому порядку, оскільки законодавець не визначив іншого, позасудового способу встановлення причинно-наслідкового зв'язку між смертю військовослужбовця та військовою агресією російської федерації. Від встановлення факту загибелі військовослужбовця при виконанні військової служби внаслідок збройної агресії російської федерації проти України залежить виникнення та реалізація особистих та майнових прав заявника як члена сім'ї загиблого військовослужбовця. Тобто, відповідний юридичний факт має індивідуальний характер, оскільки породжує правові наслідки лише для заявника, а саме: отримання загиблим статусу жертви міжнародного збройного конфлікту з подальшим отриманням членами сім'ї загиблого допомоги від гуманітарних організацій та можливості звернення членів сім'ї загиблого до міжнародних судів із відповідними вимогами.

Таким чином у цій справі заявники обрали передбачений процесуальним законом спосіб захисту свого права шляхом встановлення факту, що має юридичне значення, на підставі статей 315, 317 ЦПК України, який за встановлених обставин цієї справи (смерть ОСО-БА_5 настала за конкретних обставин, у конкретному місці, у конкретну дату, і час) є ефективним, що також узгоджується із правовими висновками Верховного суду, викладеними у постановках від 26 лютого 2024 року у справі № 686/9938/23, від 10 квітня 2024 року у справі № 274/3135/23, від 25 квітня 2024 року у справі № 278/970/23.

Доводи апеляційної скарги в їх сукупності зводяться до незгоди з висновками суду першої інстанції та не дають передбачених законом підстав для скасування оскаржуваного рішення, яке відповідає вимогам законності та обґрунтованості.

Інших доводів, зокрема щодо встановлених судом фактичних обставин цієї справи по суті, апеляційна скарга не містить¹.

У іншій справі, також у касаційній інстанції по встановленню факту смерті військовослужбовця, було встановлено, що Міністерство оборони України вважає, що під час вирішення справи судами було неправильно застосовано положення статті 315 ЦПК України та не застосовано положення статті 46 ЦК України, яка підлягала засто-

¹ Постанова Вінницького апеляційного суду від 09.05.2024 по справі 152/1474/23 про встановлення факту смерті під час виконання бойового (службового) завдання з відсічі військової агресії російської федерації. Постанова № 118966176 від 09.05.2024 по справі 152/1474/23 (opendatabot.ua)

суванню у спірних правовідносинах, у зв'язку з чим суди дійшли неправильних висновків про можливість встановлення факту смерті ОСОБА_2. Оскільки воєнні дії на території України ще тривають, відлік шестимісячного строку згідно ст. 46 ЦПК ще не розпочався, а тому звернення заявниці до суду з цією заявою є передчасним.

Крім того, Міністерство оборони України звертає увагу на те, що суди не дослідили у повному обсязі всі обставини справи та наявні докази, винесли рішення про факт встановлення смерті ОСОБА_2 за матеріалами службового розслідування, в якому зазначено, що він вважається зниклим безвісті. Підставою для встановлення смерті є наявність біологічних матеріалів (останків ОСОБА_2), які б підтвердили, що настала смерть, або інші матеріали (документи), на які можливо було б послатися. Достатніх доказів, які б могли підтвердити смерть ОСОБА_2, позивач не надав.

На думку Міністерства оборони України доказами на підтвердження смерті військовослужбовця можуть бути: довідка про загибель, видана командуванням військової частини; повідомлення про смерть, видане територіальним центром комплектування та соціальної підтримки; колективний акт про настання смерті, складений на місці загибелі та завірений командиром військової частини, інші докази. Міністерство оборони посиляється на те, що у справі вбачається існування спору про право, а тому справа не може розглядатися у порядку окремого провадження.

У мотивувальній частині Верховний Суд зазначив наступне.

Статтею 317 ЦПК України передбачено особливості провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України та встановлено, що заява про встановлення факту смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України, визначеній такою відповідно до законодавства, може бути подана членами сім'ї померлого, їхніми представниками або іншими заінтересованими особами (якщо встановлення факту смерті особи впливає на їхні права, обов'язки чи законні інтереси) до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника. Справи про встановлення факту смерті особи на території, на якій введено воєнний чи надзви-

чайний стан, або на тимчасово окупованій території України, визначений такою відповідно до законодавства, розглядаються невідкладно з дня надходження відповідної заяви до суду.

Верховний Суд, звертає увагу, що вирішуючи справи про встановлення факту смерті особи, суди мають зважати на виняткове значення цього факту, з огляду на правові наслідки, пов'язані з ним.

Вирішуючи в окремому провадженні справи про встановлення факту смерті особи, зокрема після 24 лютого 2022 року на тимчасово окупованій території України, під час ведення бойових дій, суди не можуть ігнорувати обставини, в яких опинилися заявники після повномасштабного військового вторгнення держави-агресора на територію України та об'єктивні складнощі, які можуть виникнути у них при наданні доказів на підтвердження відповідного факту. У постановках від 26 квітня 2023 року у справі № 337/3725/22, від 29 березня 2023 року у справі № 753/8033/22 Верховний Суд дійшов висновків, що підставою для встановлення факту смерті є підтверджені доказами обставини, які свідчать про смерть громадянина в певний час і за певних обставин. Доказами, що підтверджують факт смерті особи в умовах воєнного стану або на тимчасово окупованій території України, можуть бути зокрема письмові докази; речові докази, у тому числі звуко- і відеозаписи; висновки експертів; копії лікарського свідоцтва/довідки про смерть; показання свідків, що можуть підтвердити ті обставини, на які посилається заявник; довідки з військкомату або від командира військової частини (у випадку загибелі військовослужбовців); заяви до правоохоронних органів про зникнення особи, в тому числі при обставинах, що загрожували їй смертю.

Суд зазначає, що вочевидь вказаний перелік доказів не є вичерпним та може бути конкретизований у кожній справі залежно від встановлених у ній обставин.

Подібні висновки висловлені у постанові Верховного Суду від 25 жовтня 2023 року справі № 607/1612/23 (провадження № 61-6323св23)¹.

Основним критерієм розмежування цивільних справ про оголошення військовослужбовця померлим і про встановлення факту його смерті є доведеність обставин смерті. Оголошення особи померлою

¹ Постанова Касаційного Цивільного Суду від 24 квітня 2024 року у справі 756/5840/23 про встановлення факту смерті. URL: Постанова № 118688757 від 24.04.2024 по справі 756/5840/23 (opendatabot.ua)

засноване на презумпції її можливої смерті і відсутності будь-яких доказів щодо цього. Натомість встановлення факту смерті базується на незаперечних доказах смерті особи.

Верховний Суд, усвідомлюючи важливість соціального захисту громадян під час війни, формує єдину судову практику, яка дає можливість ефективно розглядати спори відповідної категорії з урахуванням специфіки воєнного часу.

10 липня 2024 року КЦС ВС передав на розгляд Великої Палати Верховного Суду справу № 755/11021/22 для вирішення виключної правової проблеми щодо визначення початку відліку шестимісячного строку, передбаченого ч. 2 ст. 46 ЦК України, для оголошення фізичної особи померлою. У цій справі заявниця звернулася до суду із заявою, у якій просила суд оголосити померлим її сина, який загинув під час завдання рф ракетного удару по м. Києву.

Велика Палата ВС у постанові від 11 грудня 2024 року у справі № 755/11021/22 зазначила, що в ч. 2 ст. 46 ЦК України йдеться про воєнні дії, збройний конфлікт, а не про воєнний стан. Цей припис не можна тлумачити як такий, який можливо застосувати щодо оголошення особи померлою лише після скасування воєнного стану на всій території України. Також не можна обчислювати шестимісячний строк, передбачений ч. 2 ст. 46 ЦК України, від дати ймовірної загибелі фізичної особи на території ведення активних бойових дій, оскільки внаслідок триваючих активних бойових дій ситуація на певній території може бути невизначеною та непередбачуваною.

Тож шестимісячний строк, який у цьому випадку обраховується з дня закінчення активних бойових дій, виконує запобіжну функцію, спрямовану на захист прав та інтересів фізичної особи, яка може перебувати в невідомому місці або тимчасово не може вийти на зв'язок. Така правова гарантія запобігає передчасному оголошенню особи померлою, адже в умовах війни є багато факторів, які заважають встановити фактичне місце перебування людини.

З урахуванням конкретних обставин справи суд може розпочати відлік шестимісячного строку для оголошення особи померлою від дня настання події, яка спричинила загибель фізичної особи, якщо ця подія відбулася за межами території ведення активних бойових дій, проте є наслідком воєнних дій. У такому випадку в разі подій (наприклад, авіаударів, ракетних обстрілів, терактів, підривів на мінах,

загибелі під час евакуації чи гуманітарної місії) на територіях, які формально не є зоною активних бойових дій, але мають прямий зв'язок з воєнними діями, збройним конфліктом, суд має право розпочати відлік шестимісячного строку з моменту такої події. Якщо такі докази, як відеоматеріали, документи або показання свідків тощо, дають змогу з високим ступенем вірогідності припустити ймовірну загибель особи, зволікання у визнанні фізичної особи померлою стає невинуватим і не відповідає принципу правової визначеності¹.

Підсумовуючи, зазначимо, що аналіз судової практики, що склалася з відповідної категорії справ, дає підстави для висновку, що суди, застосовуючи норми права, керуються також і вимогами справедливості, враховуючи обставини, в яких опинилися заявники після повномасштабного військового вторгнення держави-агресора на територію України та об'єктивні складнощі, які можуть виникнути у них при наданні доказів на підтвердження відповідного факту.

Досить велика питома вага у справах встановлення юридичних фактів стосується встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Йдеться про так звані фактичні шлюбні відносини. СК України містить низку приписів, які унормовують юридичні наслідки для «жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою», зокрема щодо: майна, набутого за час спільного проживання (стаття 74); право на утримання відповідно до статті 76 цього Кодексу; а також права на утримання в разі проживання з нею, ним їхньої дитини (частини перша, друга статті 91); визначення походження дитини (статті 125, 126, 128); усиновлення дитини виключно за рішенням суду (частина четверта статті 211); заборони усиновлення дитини іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини (пункт 9 частини першої статті 212). За таких умов держава має створити відповідні юридичні наслідки (визнати юридичний стан) для осіб, які перебувають у фактичному шлюбі. Однак, ці відносини мають обов'язково поділяти спільну для шлюбу мету – створення сім'ї та набуття взаємних прав і обов'язків, що на наше переконання дозволяє уникнути такого «дзеркального» явища як фіктивний шлюб, який за рішенням

¹ Суддя ВС у КЦС – про розгляд справ, пов'язаних із встановленням фактів, що мають юридичне значення, в умовах воєнного стану. Презентація Ігоря Гулейкова. URL: <https://cutt.ly/urDxytdc>

суду обов'язково визнається недійсним за частиною другою статті 40 СК України¹.

Крім проблем підтвердження фактів у правовідносинах спадкування з таким спадкодавцем, як військовослужбовець під час війни, специфічним є і посвідчення заповітів в таких умовах.

Відповідно до ст. 1252 ЦК України до нотаріально посвідченого заповіту прирівнюється: 1) заповіт військовослужбовця та іншої особи, яка перебуває на лікуванні в лікарні, госпіталі, санаторії та іншому військово-лікувальному закладі, посвідчений начальником, його заступником з медичної частини, старшим і черговим лікарем цього військово-лікувального ISSN 1999-5717(Print), ISSN 2617-278X (Online). Вісник ХНУВС–Bulletin of KhNUiA. 2022. № 4(99) 100 закладу; 2) заповіт військовослужбовця, посвідчений командиром (начальником) військових частин, з'єднань, установ і військово-навчальних закладів; 3) заповіт працівника, членів його сім'ї і членів сім'ї військовослужбовця, посвідчений командиром (начальником) військових частин, з'єднань, установ і військово-навчальних закладів у пунктах їх дислокації, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії. З огляду на наявний підхід під порядком посвідчення заповітів військовими посадовими особами необхідно розуміти певну послідовну поведінку уповноваженого суб'єкта, що включає в себе відповідні законодавчо визначені дії, до змісту яких входять юридичне оформлення, фіксація та підтвердження волі заповідача на випадок смерті способом учинення посвідчувального напису².

Так, до особи, яка уповноважена посвідчувати заповіти військовослужбовців, висуваються вимоги з володіння достатніми за обсягом знаннями у сфері спадкового законодавства, що пов'язано з належним виконання обов'язків у межах спеціальної складової її правового статусу. Необхідно погодитися з позицією, що такими вимогами є: надання заповідачеві інформації про його права й обов'язки під час учинення заповідального розпорядження; роз'яснення заповідачеві сутності основних засад учинення заповіту, серед яких таємниця

¹ Кочин В. В. Фактичний шлюб: межі державного визнання соціальних відносин. *Актуальні проблеми сімейного права: міжнар. наук.-практ. конф., присвяч.ї пам'яті д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Жилинкової Ірини Володимирівни* (м. Харків, 12 квіт. 2024 р.). Харків: Право, 2024. С. 34-38.

² Сухарєва А. О. Посвідчення заповіту посадовою, службовою особою: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль, 2019. С. 25.

заповідального розпорядження, універсальність правонаступництва, врахування інтересів нужденних осіб тощо; перевірка змісту заповіту і власне поведінки заповідача вимогам дійсності такого правочину з огляду на загальні та спеціальні умови дійсності цього правочину; інформування заповідача про правові наслідки посвідчення заповіту; роз'яснення порядку скасування, внесення змін та укладення нового заповіту; укладення на усне прохання фізичної особи проєкту заповіту з дотриманням вимог чинного законодавства; задоволення прохання фізичної особи щодо посвідчення заповіту. Необхідно погодитися, що більш широкими компетенціями з надання кваліфікованої консультації з питань укладення та посвідчення заповіту командирові військової частини, іншим уповноваженим посадовим, службовим особам та суб'єктам нотаріальної дії з посвідчення заповіту володіють посадові, службові особи юридичного відділу відповідної військової частини чи вищого за підпорядкуванням військового з'єднання¹.

Як справедливо зазначає О. Печений, у практиці застосування законодавства про спадкування істотною є питома вага спорів, пов'язаних із визначенням судом додаткового строку, достатнього для подання заяви про прийняття спадщини (ч. 3 ст. 1272 ЦК). Видається, що тут основною проблемою є оціночний характер норми про віднесення тих чи інших причин до поважних. Із цим пов'язані й коливання судової практики при кваліфікації тих чи інших обставин як поважних причин, і намагання Верховного Суду надати судам певні орієнтири для формування відповідного підходу, який має бути усталеним. В умовах війни застосування цієї норми має носити «пом'якшувальний» по відношенню до спадкоємців, які пропустили цей строк, характер. При цьому ще до початку воєнних дій Верховний Суд сформулював висновки, які можуть мати значення і для сучасних реалій, в яких розвиваються спадкові правовідносини. Так, поважною причиною пропуску строку для подання заяви про прийняття спадщини визнано реєстрацію смерті спадкодавця як смерть невідомої особи. Верховний Суд досліджував питання визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини й погодився з висновками судів першої та апеляційної інстанцій, які обґрунтовано виходили з того, що позивач із поважних причин у ви-

¹ Маковій В. П., Сухарева А. О. Посвідчення заповіту посадовою, службовою особою: теорія та практика: монографія. Одеса: ОДУВС, 2020. С. 120.

значений законом шестимісячний строк після смерті племінниці не звернулася до нотаріуса із заявою про прийняття спадщини, оскільки смерть спадкодавця була зареєстрована як смерть невідомої особи та в позивача були відсутні достовірні відомості про смерть племінниці, тому наявні правові підстави для визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини. При цьому Верховний Суд відхилив посилення в касаційній скарзі на те, що необхідність внесення відповідних відомостей в актовий запис про смерть спадкодавця жодним чином не позбавляло позивача обов'язку звернутися до нотаріальної контори з відповідною заявою, оскільки на час смерті спадкодавця не було офіційних даних про смерть саме племінниці позивача (постанова КЦС ВС від 23.12.2021 р. у справі № 645/7452/19). Ситуації реєстрації смерті людини як невідомої особи або взагалі відсутність реєстрації смерті в умовах війни є поширеним явищем, тому правову позицію Верховного Суду слід визнати своєчасною¹.

Ключові слова: спадкові правовідносини, правонаступництво, воєнний стан, військовослужбовці, комбатанти, біологічний заповіт, допоміжні репродуктивні технології, посмертна репродукція, кріо-консервовані біологічні матеріали, постмортальні діти, потенційні спадкоємці, реєстровані партнерства, цифрові активи.

¹ Печений О. Війна як фактор впливу на спадкові правовідносини. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/vijna-yak-faktor-vplyvu-na-spadkovi-pravovidnosyny/>